

Dominik Elkowicz

ZARYS RELIGII AMMONU

SŁOWA KLUCZOWE: Ammon; Jordan; świątynia Langraum; świątynia boga księżyca

KEYWORDS: Ammon; Jordan; Milkom; Ruġm el-Kursi; Langraum temple; moon god temple

Królestwo Ammonu istniało w Transjordanii od schyłku drugiego tysiąclecia p.n.e., do połowy pierwszego tysiąclecia p.n.e., osiągając szczyt potęgi w VIII–VI w. p.n.e., w okresie asyryjskiej dominacji na Bliskim Wschodzie. Terytorium Ammonu obejmowało obszar między rzekami Arnon i Jabbok. Do niedawna wiedzę na temat starożytnego Ammonu czerpano jedynie ze Starego Testamentu, który wzmiankuje Ammon i jego mieszkańców ponad sto razy. Choć wykopaliska na tym terenie rozpoczęły się już u schyłku XIX w., to kultura materialna tego królestwa znana jest głównie z badań przeprowadzonych w drugiej połowie XX w. na terenie stolicy Ammonu Rabbat-Ammon (dzisiejszy Amman) oraz kilku innych stanowisk jak np. Tell Jawa, Tell Serian, Tell el-Umayri, Tell el-Mazar, Tell Jalul, Sahab czy też Umm ad-Dannair.

BOGOWIE AMMONU

Informacje dotyczące religii mieszkańców Ammonu znane ze źródeł pisanych są niezwykle skąpe. Jak wynika z przekazów biblijnych oraz inskrypcji z terytorium Ammonitów, głównym bóstwem w panteonie Ammonu był Milkom. Niektórzy badacze uważają, że imię Milkom może być inną formą imienia Moloch. W kontekście ofiar z dzieci zawsze wymieniony jest Moloch, brak natomiast jakiegokolwiek wzmianki, która mogłaby potwierdzić składanie ofiar dla Milkoma (Puech 1999: 576). Jak wynika z tekstów Starego Testamentu (1 Krl 11,5–7; 2 Krl 23,13) Milkom i Moloch nie byli czczeni razem.

Teoforyczny element *mlk* pojawia się już w epoce brązu w Ebli, Mari czy Ugarit, jak również w Niniwie. Ponieważ teksty te są często niejasne, nie ma całkowitej pewności, czy Milkom był już czczony w epoce brązu w Syrii (Puech 1999: 576; Hübner 1992: 255–256). Stary Testament nazywa Milkoma „bogiem Ammonitów” (1 Krl 11,5.7.33; 2 Krl 23,13). O ile początek inskrypcji odkrytej na cytadeli w Ammanie, datowanej na przełom IX i VIII w. p.n.e., został zrekonstruowany prawidłowo, przedstawia ona Milkoma jako opiekuna władcy oraz wyraża jego żądanie, by wznieść budowlę (świątynię?). Imię Milkoma występuje również na nielicznych pieczęciach z terenu Ammonu oraz jako teoforyczna część imion (np. Milkomgad, Milkomyat, Milkom-or, Milkomoz). W imionach znanych z ammonickich inskrypcji pojawiają się Ba‘al i ‘El, nie można jednak stwierdzić, czy chodzi o bóstwa, czy też o wyrażenia ogólne takie jak pan, władca czy bóg. Ponieważ Ba‘al i ‘El nie są znani z innych źródeł z terytorium Ammonu, nie ma pewności, czy byli oni częścią panteonu Ammonitów. W. E. Aufrecht (1999: 160) uważa, że głównym bóstwem Ammonitów mógł być El. J. H. Tigay (1986: 19–20) uznał natomiast Ammonitów za wyznawców monoteizmu, a A. Lemaire (1994: 127–158) za wyznawców monolatrii.

Z innych inskrypcji zawierających teoforyczny element *yrh* wynika, że Ammonici czcili również boga księżycy. Jak można wnioskować z inskrypcji na pieczęciach, do bóstw znanych w Ammonie należeli również JHWH, ‘Astarte, ‘Anat, Ba‘al, Bes, Dagon, Gad, Haddad (‘Adad), Jam, Mot, Nana-ja, Ner, Qos, Rimon, Szamasz i Ninurta (Aufrecht 1999: 156–157). W okresie grecko-rzymskim Milkom był utożsamiany z Herkulesem/Melkartem.

Dostępne źródła niewiele mówią o kobiecych bóstwach Ammonitów. Niektórzy badacze sądzą, że małżonką Milkoma mogłaby być ‘Astarte. Nie można wykluczyć, iż jej imię to Isztar-Milkom, podobnie jak imię małżonki moabickiego Kemosza brzmiało Isztar-Kemosz. Z ‘Astarte najczęściej identyfikuje się pieczęcie i terakoty przedstawiające *dea nutrix*. Na rzymskich monetach z Filadelfii (Amman) przedstawiano często kobiece bóstwo Asteria, które można prawdopodobnie identyfikować z małżonką Milkoma. Wyobrażenia na pieczęciach oraz kobiece figurki z epoki żelaza poświadczają kult bóstw kobiecych na terytorium Ammonu, niestety ich identyfikacja pozostaje w sferze spekulacji.

Kamienne posągi z wapienia (rzadziej z bazaltu), których ponad 30 odkryto na obszarze Ammonu (ryc. 1) oraz gliniane figurki (ryc. 2) wyobrażające najczęściej postacię męską (często z egipską koroną Atef na głowie) interpretowane są jako przedstawienia władców Ammonu lub bóstwa. Nie można wykluczyć, że terakotowe figurki jeźdźca w hełmie, odkryte na kilku stanowiskach w Transjordanii, są także związane z kultem Milkoma.

MIEJSCA KULTU

Niewiele wiadomo o miejscach kultu Ammonitów. Stary Testament wspomina o miejscu kultu wzniesionym dla Milkoma w Izraelu nieopodal Jerozolimy (1 Krl 11,7; 2 Krl 23,13; Hübner 1992: 247–252). W Rabat-Ammon świątynia Milkoma mogła znajdować się na miejscu świątyni Herkulesa na cytadeli (2 Sam 12,26–30; 1 Krn 20,1–3). Nieliczne zachowane mury z epoki żelaza odkryte w 1993 roku poniżej rzymskiej świątyni Herkulesa nie pozwalają dotychczas na potwierdzenie tej hipotezy. Relikty te wydatowano na podstawie ceramiki na VII–VI w. p.n.e. L. G. Herr wspominał o miejscu kultu w pałacu w Ammanie, jednak nie opublikowano dotychczas wyników tych badań (Herr 1997: 172).

Jedyna znana dotychczas świątynia Ammonitów położona jest na północny-zachód od Ammanu na stanowisku Ruġm es-Kursi. Jest to prostokątny budynek o wymiarach 12,60 x 18,70 m (ryc. 4). Szerokie na 2,5 m wejście znajduje się od strony wschodniej. Świątynię zbudowano z lokalnego krzemienia. Po obu stronach wejścia znajdują się dwa bloki kamienne o rozmiarach 90 x 85 x 100 cm, z dwoma niemal identycznymi reliefami przedstawiające półksiężyc na podeście. W dolnej części podestu znajduje się znak przypominający x (ryc. 3). Budynek leży dokładnie na osi wschód-zachód. Mimo, iż wykopaliska na tym stanowisku zakończyły się ponad 20 lat temu, do dziś nie ukazała się publikacja materiału z tych badań. Kierujący badaniami A. Amr nie opublikował również planu budynku, ani też żadnego zabytku z tej świątyni. W jednej z publikacji wspominał jedynie ceramice z epoki żelaza (Amr 1986: 211). Późniejsza zabudowa wewnątrz świątyni uniemożliwia jej dokładną rekonstrukcję, można jednak przypuszczać, że podobnie jak niektóre świątynie tzw. typu syryjskiego, posiadała trzy pomieszczenia, analogicznie do świątyni Salomona. Możliwe jest jednak również, iż oprócz dobrze zachowanego przedsionka znajdowało się w niej tylko główne pomieszczenie (ryc. 5), podobnie jak np. w syryjskiej świątyni w Ain Dara, która zbudowana została na przełomie epoki brązu i żelaza, ale użytkowano ją również w okresie żelaza II. Budowla z Ruġm es-Kursi ma ogromne znaczenie dla badań nad kultem w epoce żelaza, ponieważ jest to nie tylko pierwsza monumentalna świątynia odkryta na terytorium Ammonu (a również i w całej Transjordanii), ale i pierwsza znana świątynia boga księżyca w krajach Lewantu.

W Tell el-‘Umayri, położonym na południowy zachód od Ammanu, odkryto w ostatnich latach kilka założeń architektonicznych, m.in. tzw. budynek A. Jedno z pomieszczeń tej budowli mogło – jak uważa L. G. Herr – służyć celom kultowym. Znajdujący się tam kamień zinterpretował on jako macewę

(Herr 2006: 61–73). Brak jednak innych przesłanek, które mogłyby tę tezę potwierdzić. W areale H na tym samym stanowisku otwarty dziedziniec (6,5 x 10,5 m) również mógł być wykorzystywany zdaniem tego badacza jako miejsce kultu lub stanowił ewentualnie dziedziniec świątyni. Z wyjątkiem fragmentów trzech glinianych modeli (datowanych na epokę żelaza II) brak jednak innych zabytków lub instalacji, które wskazywałyby na istnienie miejsca kultu w Tell el-‘Umayri (Herr, Clark 2008: 193–198).

PODSUMOWANIE

Źródła archeologiczne dostarczyły w ostatnich latach pewnej liczby informacji na temat religii Ammonu, zarówno tej oficjalnej, jak i ludowej, uzupełniając w ten sposób przekazy biblijne. Milkom posiadał prawdopodobnie – jak i sąsiednie ludy Transjordanii – małżonkę. Mogła to być ‘Astarte, jednak kwestia ta pozostaje nadal nierozstrzygnięta. Jak wynika z licznych inskrypcji (zawierających głównie element teoforyczny imion własnych) Ammonici znali również innych bogów, jednak wydaje się, że mieli oni jedynie lokalne znaczenie w religii ludowej, a głównym bóstwem Ammonu był Milkom. Oprócz Milkoma Ammonici czcili również boga księżyca, którego świątynia znajdowała się w Ruġm es-Kursi. Zbudowana w okresie żelaza II (1000–586 p.n.e.) świątynia nie mogła powstać – jak można wnioskować z solidnego sposobu jej budowy – bez pomocy lokalnej władzy. Znaleźiska z Tell el-‘Umayri wskazują na istnienie kultu prywatnego, a nie oficjalnego.

dr Dominik Elkowicz
Johannes-Gutenberg-Universität
elkowicd@uni-mainz.de

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Księgi Biblijne - wykaz stosowanych skrótów

1 Krl 1 Ks. Królewska

2 Krl 2 Ks. Królewska

2 Krn 2 Ks. Kronik

2 Sm 2 Ks. Samuel

Opracowania

- Amr A. (1986), *Ruġm al-Kursi*, „Archiv für Orientforschung”, t. 33.
- Aufrecht W. E. (1999), *The Religion of the Ammonites*, [w:] *Ancient Ammon*, eds. B. MacDonald, R. W. Younker, Studies in the History and Culture of the Ancient Near East, vol. XVII, Brill, Leiden–Boston–Köln, s. 152–162.
- Daviau P. M. M., Dion P. E. (1994), *El. The God of the Ammonites? The Atef-Crowned Head from Tell Jawa, Jordan*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins”, t. 110, s. 158–167.
- Herr L. G. (1997), *Archaeological Sources for the History of Palestine. The Iron Age II Period: Emerging Nations*, „Biblical Archaeologist”, t. 60, s. 114–183.
- Herr L. G. (2006), *An Early Iron Age I House with a Cultic Corner at Tall al-'Umayri, Jordan*, [w:] *Confronting the Past. Archaeological and Historical Essays in Honor of William G. Dever*, eds. S. Gitin, J. E. Wright, J. P. Dessel, Eisenbrauns, Winona Lake, s. 61–73.
- Herr L. G., Clark, D. R. (2008), *Excavations at Tall el-'Umayri, 2006*, „Annual of the Department of Antiquities of Jordan”, t. 52, s. 181–202.
- Hübner U. (1992), *Die Ammoniter: Untersuchungen zur Geschichte, Kultur und Religion eines transjordanischen Volkes im 1. Jahrtausend v. Chr.*, Abhandlungen des Deutschen Palästinavereins, Bd. 16, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Lemaire A. (1994), *Déeses et dieux de Syrie-Palestine d'après les inscriptions (c. 1000-500 av.n.è.)*, [w:] *Ein Gott allein?*, eds. W. Dietrich, A. Klopstein, Göttingen Universitätsverlag, Fribourg, s. 127–158.
- Puech E. (1999), *Milcom*, [w:] *The Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, eds. K. van der Toorn, B. Becking, P.W. van der Horst, ed. II, Eerdmans, Leiden, s. 576.
- Routledge B. (2004), *Moab in the Iron Age. Hegemony, Polity, Archaeology*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Tigay J. H. (1986), *You Shall Have No Other Gods. Israelite Religion in the Light of Hebrew Inscriptions*, Harvard Semitic Studies 31, Scholar Press, Atlanta.

SUMMARY

THE RELIGION OF AMMON

The Ammonites, a people living east of the Jordan River, were neighbors of the ancient Israelites. The Old Testament (1 Kings, 11,5; 2 Kings, 23,13) and probably an inscription from the citadel of Amman mention Milkom as the supreme God of the Ammonites. Most Ammonite names did not contain the name of their

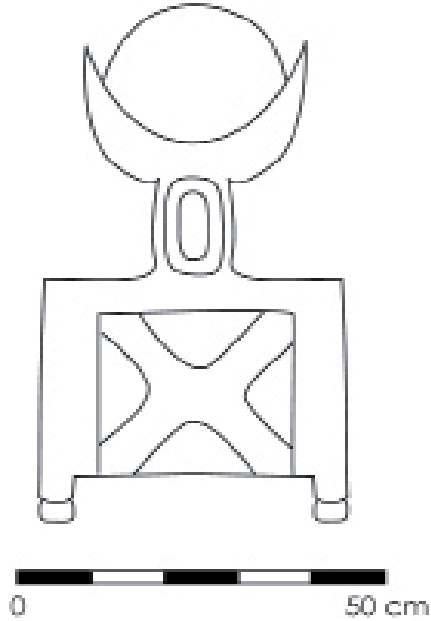
national god, but used a more generic divine name, 'El. We don't know if the name: 'El refers to the Canaanite god or to a local manifestation of this deity. Ammonites also worshiped other deities (i.e. 'Astarte, 'Anat, Ba'al, Hadad/'Adad, Qos, Šamas, YHWH and Yerah). A number of limestone statues and clay figurines of bearded individuals wearing an *atef*-crown could be Ammonite monarchs or deity (Milkom or 'El). An Ammonite sanctuary has been excavated in Ruġm el-Kursi, situated north-west of Amman. Excavations at this site unearthed a rectangular building measuring 18,70 x 12,60 m. The orientation of the temple is east-west, with the entrance facing east. The Temple of Ruġm el-Kursi is an important example of religious architecture in the Levant. It's not just about the first Iron Age monumental temple in Ammon and in Jordan, but it is also the first excavated monumental sanctuary of the moon god in the Levant. The two reliefs on the door jambs depicted the full moon within the crescent and confirm that the moon god was worshiped there. Because of the reliefs the sanctuary has been dated to Iron Age II. The temple of Ruġm el-Kursi was divided into two or in three rooms and belongs to the „Langraum” temple type, which is known in the region since the middle of the 3rd mill. BC.

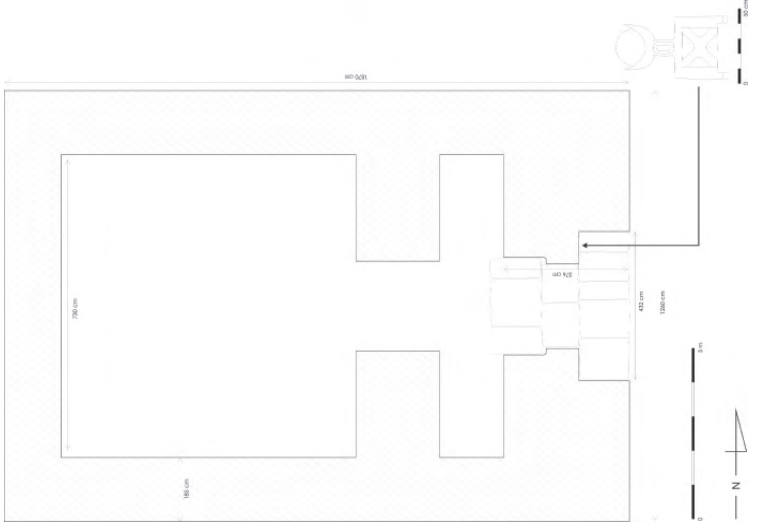
Ryc. 1. Kamienne posągi, Amman
(Źródło: Routledge 2004: 181,
Fig. 8.10)

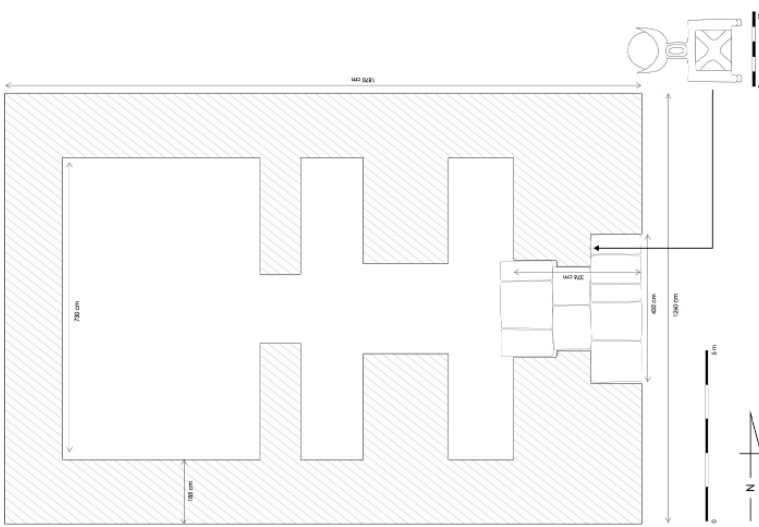
Ryc. 2. Fragment figurki, prawdopodobnie
Milkom lub 'El
(Źródło: Daviau, Dion 1994: 160, Fig. 2)

Ryc. 3. Relief, Ruġm el-Kursi,
(Rys. J. Iwaszczuk)

Ryc. 5. Świątynia boga księżycy, Ruġm el-Kursi,
(Rys. J. Iwaszczuk)

Ryc. 4. Świątynia boga księżycy, Ruġm el-Kursi,
(Źródło: Elkowicz, Tempel und Kultplätze
der Philister und der Völker des Ostjordanlandes,
Münster 2012, Taf. 20)